VOORWERELDLIJKE DIEREN IN SPROOKJES EN BIJGELOOF

door *W.F. ANDERSON*

Redden wie zich redden kan!
De expeditie spoedt zich in paniek naar de maanraket. (Afbeelding I)

DRAMA OP DE MAAN

De Vitesse II was zojuist op de maan geland. Brullend was zij twee dagen tevoren van de startplaats Boerskotten bij Oldenzaal opgestegen. Prof. Pientermans, de bekende ruimtegeoloog, had door een handig foefje het bestaande type ruimteschip dusdanig weten te verbeteren, dat Nederland plotseling aan de spits stond van het ruimte-onderzoek. Ons land was dan ook de eerste mogendheid waarvan vertegenwoordigers de maan betraden. In zekere zin was er sprake van vlagvertoon en daarom waren alle leden van het illustere gezelschap in keurige ruimtepakken gestoken, hoewel de maan natuurlijk onbewoond is. Popelend van verwachting verliet men de raket en betrad het maanoppervlak. De bodem bestaat uit vrij grove vulkanische as, die hier en daar tot duinen is opgewaaid.
Overal tekenen zich aan de horizon de lugubere, scherpe randen van de maankraters af. Als het gezelschap de eerste duintop heeft bestegen, ziet men een enorm grote, harige hond, ter grootte van een olifant, die knorrend met zijn snuit in het grauwe zand van de duinvallei wroet. Het dier is het best te vergelijken met een reusachtige Pekingnees. "Dit is in strijd met elke bestaande theorie", zegt Prof. Pientermans zorgelijk, "dierlijk leven mag hier eigenlijk niet voorkomen". Gelukkig heeft het dier niets kwaads in de zin en het verdwijnt even later in draf, te midden van een stofwolk, in noordelijke richting.

Behoedzaam trekt de expeditie verder. "Niet te ver weg gaan jongens", waarschuwt Pientermans en hierbij kijkt ieder onwillekeurig om naar de vertrouwde raket, die als een grote stalen pijl zich uit het naargeëstige landschap verheft.

Even later doet men weer een merkwaardige ontdekking. In het zand ligt een oudachtig wezentje te slapen, half dier, half mens. Als beddegoed fungeert een soort grote slaapmutsachtige donzen deken, waar alleen de oudachtige kop onder uitgluurt. Dit wezen

durft men niet te wekken, aangezien de reacties ervan niet bekend zijn. Diepe zorgenrimpels tekenen zich nu af op het gelaat van Prof. Pientermans.

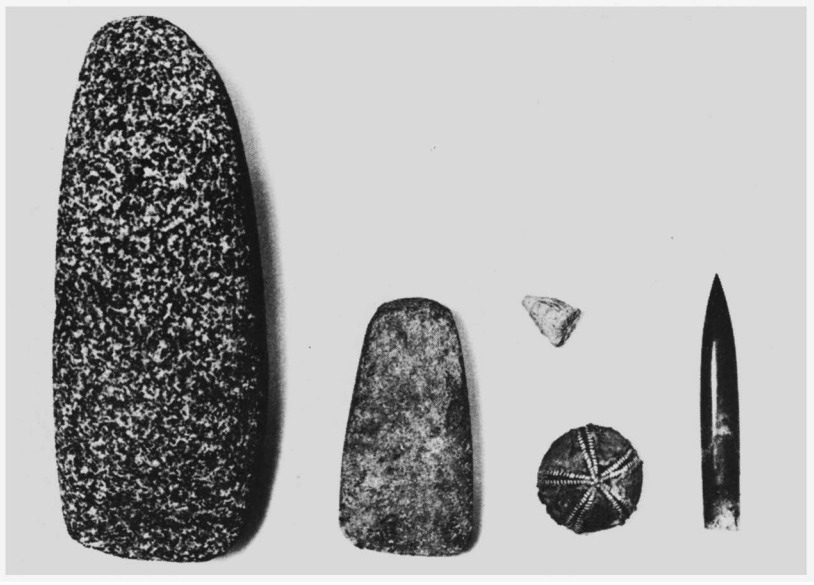
Hoe moet dit alles aflopen? Plotseling een kreet, kijk daar eens! De aanblik van een ijselijk wezen doet ieder het bloed in de aderen stollen. Boven de kam van een nabijgelegen maankrater verschijnt de bultige kop van een afgrijselijk monster van immense afmetingen. Een algemeen sauve qui peut naar de raket ontstaat. De fotograaf, die het hoofd koel wist te houden, legt alle narigheid vast. Spoedig keerde dus de expeditie op vaderlandse bodem terug. Maanziek en met maanbleke gezichten.

De reuzenpekingnees. (Afbeelding II)

Combinatie van trilobiet en koraaltje. (Afbeelding III)

Van links naar rechts: twee stenen beilen, resp. gevonden bij Erm en M.S. IV te Schoonebeek (eig. A. Willemsen), zeeëgel en belemniet, resp. gevonden te Haddorf en Alstätte (eig. W.F. Anderson). Boven de zeeëgel: Zaphrentis Conulus, gevonden te Sibculo.

Lintwormen en gevleugelde draken, zoals onze voorouders die zich voorstelden.

De samenstelling van de raket en het monster

Wanneer U vorenstaand kolderverhaaltje aan Uw jonge kinderen vertelt en ze de daarbij behorende afbeeldingen toont, bestaat er vrij veel kans dat ze het nog geloven ook. Dit komt doordat ze nog niet over de kennis en de ervaringsfeiten beschikken om het getoonde juist te kunnen beoordelen en ze dus als vanzelfsprekend een overeenkomst zien met de science-fiction verhaaltjes die in de jeugdbladen schering en inslag zijn.

In werkelijkheid staan op de foto's enige fossielen, dus versteende overblijfselen van voorwereldlijke dieren, afgebeeld. Op afbeelding I heb ik van wit zand een maanlandschap geboetseerd door in het zand hier en daar wat kleine holtes te drukken. Verder is in het zand geplaatst een belemniet (de raket) en een stuk verkiezelde Cyclocrinuskalk (het monster).

De belemniet, Belemnitella Mucronata geheten, is niet anders dan het voorwereldlijke overblijfsel van een inktvis. Zoals u weet, is een inktvis een zeedier met tentakels, die zijn voorzien van zuignappen,waarmee de prooi kan worden gegrepen. Het dier bestaat uit een weke massa, waarin zich een kalkig rugschild bevindt. Na de dood van het beest blijft alleen dit rugschild over. U kunt aan onze Nederlandse stranden deze schilden van de Sepia Officinalis vaak genoeg vinden. Men hangt ze wel in kanariekooien. De rugschilden eindigen in een klein spits hard puntje. Welnu, deze spitse punten, maar veel groter dan die van de tegenwoordige inktvissen, vindt men in groten getale in het krijt van Limburg. Ook worden ze in de door de N.A.M. bovengebrachte boorkernen meermalen aangetroffen.

De verkiezelde Cyclocrinuskalk is door mij te Sibculo gevonden, waar hij door praehistorische watervloeden is gedeponeerd. Hij heeft een verre reis achter de rug, want hij maakte vroeger deel uit van het Ondersiluur van Estland. Het gesteente is opgebouwd uit kogelvormige kalkalgen. Twee van die ronde bollen zijn er in vroegere tijden reeds uitgevallen, waarna zich kwartskristallen in de aldus ontstane holten hebben afgezet. Het geheel lijkt daardoor bedrieglijk veel op een monsterachtige kop.

De fossielen op de afbeeldingen II en III werden door mij eveneens in een zandgraverij bij Kloosterhaar opgeraapt. U komt er dicht in de buurt als U met de auto van Oldenzaal naar Schoonebeek gaat.

Op afbeelding II ziet U een steen die door het water van praehistorische rivieren vanuit het Teutoburgerwoud naar hier is vervoerd. Daar komen namelijk Jura-afzettingen voor, die dergelijke versteningen bevatten. Het is een kamervulling van een ammoniet. Dit was een zeedier, waarvan de schelp bestond uit een opgerolde spiraal, verdeeld in vele kamertjes. De afscheidingen tussen de kamertjes onderling worden sutuurlijnen genoemd. De reuzenpeking - nees op de foto is dus niets anders dan de versteende opvulling van één zo'n kamertje. Het origineel is slechts 5 cm lang.

Nu rest ons nog een verklaring van het oudachtige mannetje te geven (afbeelding III). Dit is wel een zeer wonderlijke speling der natuur. Het is het kopje van een trilobiet, een oerkreeft, oorspronkelijk afkomstig uit het Siluur van Estland. Toen het dode lichaampje van het diertje in het kalkslib van die toenmalige zee terecht kwam, zonk niet lang daarna een gestorven koraaltje, Zaphrentis Conulus geheten, naar omlaag, waarbij het boven op de buik van onze trilobiet terechtkwam. Samen versteenden ze tot een allerzotste combinatie, samen gingen ze gedurende de ijstijd op transport naar ons land. Samen werden ze gevonden in de buurt van Kloosterhaar en nu staan ze samen in Grondboor en Hamer.

U zult het met me eens zijn dat dus versteningen dikwijls fraaie of ook wel bizarre vormen hebben. De eerste eigenschap

maakt ze tot begeerde verzamelobjecten; de tweede eigenschap geeft gemakkelijk aanleiding ze met zaken in verband te brengen die met hun wezen niets te maken hebben. Dit was al vanaf de vroegste tijden het geval. Bij de primitieve mens uit het Magdalénien waren lijfsieraden reeds zeer in trek. Het tijdperk van het Magdalénien valt in de jaren 14000 tot 9000 voor Christus en is genoemd naar een grot waar de eerste overblijfselen van deze cultuur zijn gevonden, de Abri de la Madeleine in Frankrijk. De mensen in die tijd waren rendierjagers, die tijdens de Würm-ijstijd leefden. In België zijn op tal van plaatsen hun sieraden gevonden, bestaande uit aaneengeregen doorboorde fossiele schelpen. Deze schelpen komen in België zelf niet voor, maar zijn door deze mensen verzameld uit Eocene afzettingen in Frankrijk. 14000 Jaar voor Christus trokken dus fossielen reeds de aandacht en werden verzameld. Ook in ons land heeft men overblijfselen van deze rendierjagercultuur aangetroffen, en wel in de buurt van het Friese riviertje de Tjonger. Fossielen zijn hier echter niet gevonden. Ze zijn trouwens in ons land in geen enkel praehistorisch graf ooit aangetroffen. Dit is niet verwonderlijk, aangezien fossielen in zand of grint maar betrekkelijk zelden in ons land worden gevonden en dus aan de aandacht van onze voorouders zijn ontgaan. Geheel anders is het natuurlijk in Frankrijk, waar in sommige afzettingen de fossielen in ontelbare hoeveelheden voorkomen. Ook worden versteende schelpen wel als amulet gedragen.

Op Celebes wekte het grote verbazing bij Nederlandse geologen daar versteende spiriferen in het bezit van de bevolking aan te treffen. Deze versteende schelpen zijn fossielen uit het Devoon en men vroeg zich dus af, waar dat Devoon zich toch wel op Celebes zou moeten bevinden, daar men het zelf nooit had gezien. Het raadsel werd opgelost, toen bleek dat Chinezen de fossielen uit China hadden geïmporteerd en als amulet aan de bevolking hadden verkocht.
Ook voerden de Chinezen veel fossiele tanden en botten in,waar de kwakzalvers geneesmiddelen uit samenstellen. We zijn hier dus reeds bij de magische betekenis van fossielen terecht gekomen.

Belemnieten, zeeëgels en stenen bijlen

Zeeëgels golden als bijzonder werkzaam tegen verpeste lucht en allerlei soorten vergiften.
In Holstein werden ze als gelukstenen gedragen; ook gaven ze bescherming tegen blikseminslag. In Denemarken stonden ze bekend als een goed middel tegen toverij en legde men ze in melkemmers om te verhinderen dat het vee behekst werd. Ook in de oorlog zouden ze een speciale bescherming geven. Daarom werden ze dikwijls aangebracht in de knop van een degen. Belemnieten ruiken wanneer men ze fijn wrijft sterk naar ammoniak of kattenurine. Vandaar dat ze ook dikwijls kattensteen worden genoemd. Men dacht dat het versteende urine van katten was. Door de ammoniaklucht meende men er een goed middel tegen oogziekten in te bezitten. Verder helpt het volgens Valentini (1705) tegen geelzucht, wisselkoorts, steken in de zij, verstopping, maar vooral ook bij nier- en blaasziekten.
Veel meer bekend stonden ze echter als donderkeilen.

J.J. van Deinse heeft dit 45 jaar geleden in Twente onderzocht en het lijkt mij nuttig dit hier nog eens gedeeltelijk weer te geven. Hij zegt dan:

"Een grote rol bij het bijgeloof spelen de zogenaamde donderstenen of grommelstenen. Het zijn stenen hamers, beitels, bijlen en speerpunten, gemaakt en gebruikt door een volk, dat eens deze streken bewoonde en nog onbekend was met metalen. Ook sommige

fossielen als versteende zeeëgels, belemnieten enz. worden soms wel donderstenen genoemd. Iedere boer in Twente kent ze en het is een vast geloof dat ze met een bliksemstraal uit de lucht komen vallen. Het is bekend hoe oude volken zich voorstelden, dat bij onweer God Donar door de lucht reed en stenen naar de aarde wierp en dit geloof heeft zich wat betreft het neervallen van stenen met de bliksem tot op deze huidige dag staande gehouden. Men kon vroeger niet begrijpen hoe een bliksemstraal een boom kon versplinteren of een huis beschadigen wanneer daar niet een hard voorwerp in die straal zat. Boer K. te D. bewaarde tot voor korte tijd een kleine stenen beitel, die hij geregeld bij het inhalen van de oogst raadpleegde.
Zweette de steen der morgens dan kwam er die dag vast onweer en nam hij maatregelen. Zijn vader had hem op het erve Waarbeke bij Hengelo gevonden.

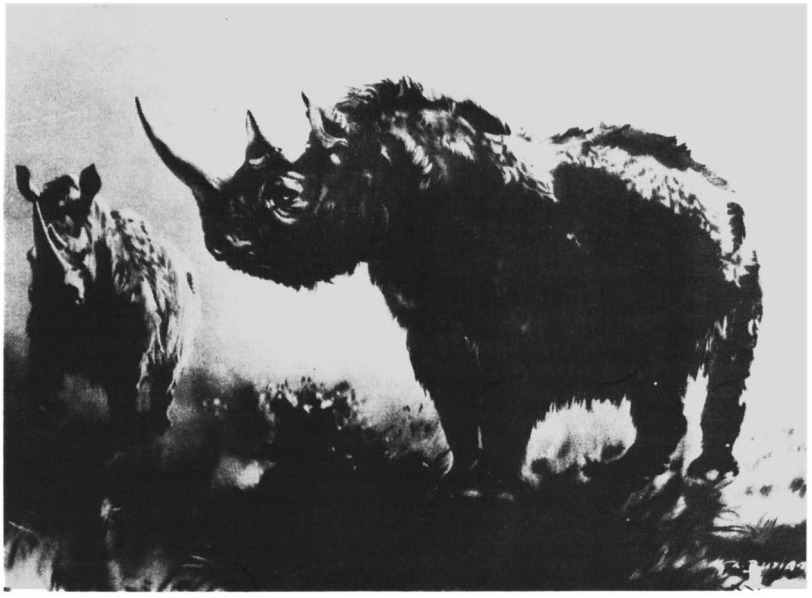
In H. bij zekere B. lag boven op de klok een stenen hamer, die rechtop ging staan zodra het onweer was. Ook beschermde zo'n donderstеen een huis voor het inslaan van de bliksem, zoals mij op verschillende plaatsen verzekerd is. Men zegt dat vroeger de Twentse huizen, een uit hout gesneden hamer op de gevel hadden ter beveiliging van het huis en dat de eerste Christenpriesters van die figuur een kruis hebben gemaakt door er in het midden een stukje boven op te zetten.
Zo'n dondersteen kan ook niet uit een huis, waar hij eenmaal is, worden verwijderd, doch keert daar telkens terug. Althans dit verzekerde mij de landbouwer W. te L. die een mooi stenen beiteltje had, dat zijn vader steeds op het varkenshok had liggen, opdat de beesten goed zouden gedijen.

Op het erve M. te L. bewaart men zorgvuldig in het kabinet een grote beitel waarmede men kleine kinderen als ze stuipen hebben de slapen wrijft. Dit zelfde verhaal vond ik ook bij boer S. te V. die eveneens een grote beitel van zwarte steen had. Toen ik deze laatste de opmerking maakte dat het jammer was, dat zijn steen iets beschadigd was zei hij dat dit een natuurlijke oorzaak had. Omdat er telkens, wanneer hij het voorwerp uitleende, een stukje afging. Op mijn verwonderde vraag waarom hij de steen dan uitleende vertelde hij mij, dat de bewoners uit de boerschap waar hij woonde, zodra een kind last had van stuipen, zijn steen kwamen halen en er thuis een weinig met een mes of spijker afschraapten en dit het kindje met een beetje water ingaven!" Aldus Van Deinse. Zo stond het er dus 45 jaar geleden in Twente nog voor met deze zaken.

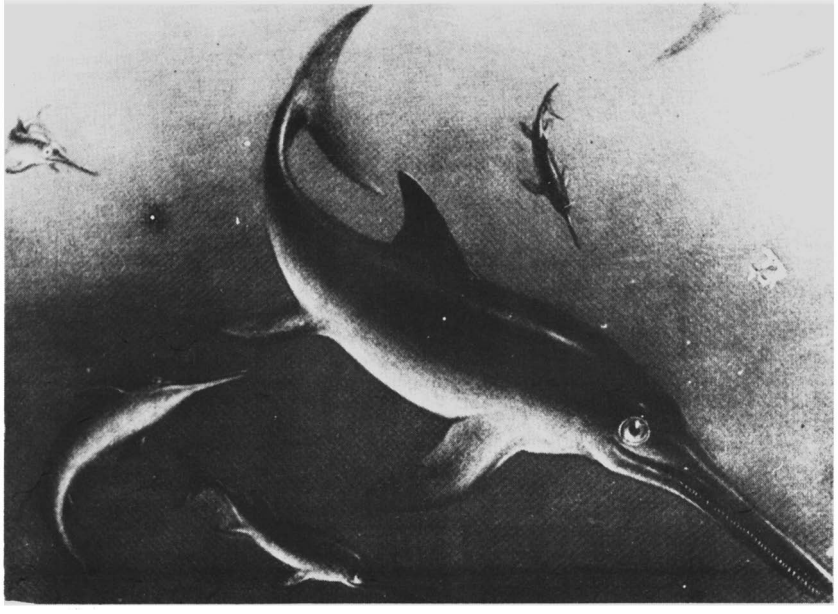
Reuzen

Ons land werd vroeger door reuzen bewoond. Er waren reuzen in Drente, die hebben de hunebedden gebouwd. Er waren reuzen op de Veluwe, die hebben daar de hoge bergen neergegooid. Er waren reuzen bij Hilligersberg; reuzen in Holland en Friesland. Er hebben oneindig meer reuzen in deze landen gewoond, dan er steenhopen gevonden worden. Want in sommige streken heeft men geen stenen;er zijn evenwel reuzengebeenten met lang haar uit de aarde gegraven.

In het jaar 1488 (het is aan geen twijfel onderhevig) spoelde er op het eiland Terschelling een reuzenlichaam aan, dat door de vloed uit zijn graf was gerukt. De reuzen waren bekleed met vellen van dieren en gewapend met knotsen. Wat ze aten? Beren, wolven, leeuwen, elanden, paarden, wilde zwijnen, herten, dassen, vossen, hazen, zwanen, raven, ganzen en vis!
Hoe lang ze leefden? Het waren gezonde en sterke lieden en sommigen zijn driemaal zo oud geworden als een mens.
Al deze verhalen over reuzen, die teruggaan tot de Griekse sagen, vonden schijnbaar bevestiging in de vondsten van de zeer grote

Ook de gevonden beenderen van de wolharige neushoorn, die tijdens de ijstijden leefde, zullen misschien bijgedragen hebben tot het ontstaan van wonderlijke verhalen.

fossiele beenderen van uitgestorven grote zoogdieren, die af en toe werden gevonden. Enkele bekende buitenlandse reuzen zijn de reus van Luzern, die in 1577 bij het klooster Reyden werd ontdekt, toen een eik door de storm was omgewaaid en onder de wortels het skelet werd gevonden van een mammoet. Dr. Felix Platen beschreef het als Helveticus Gigas. Antwerpen heeft zijn reus Antigonus, waarschijnlijk ook te herleiden tot een vondst van grote beenderen in het Tertiair aldaar.

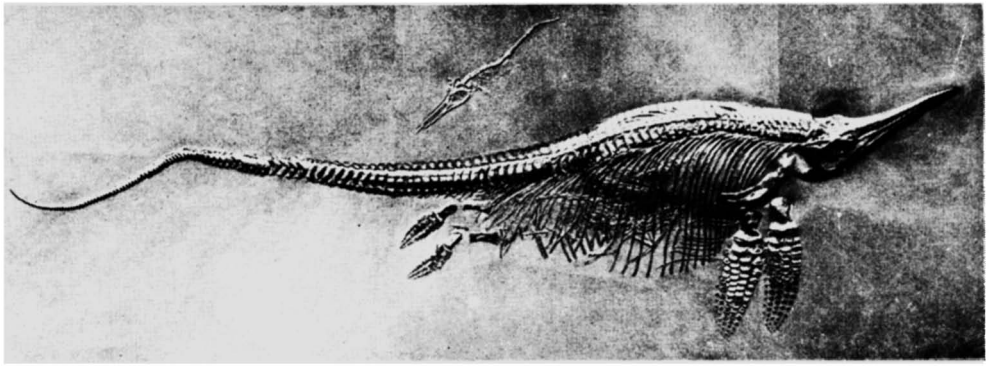
Draken

Talrijk zijn de verhalen van draken, giftige reuzenlintwormen en basilisken. Ze staan steeds met onderaardse holen in verband, bewaken schatten of houden een schone jonkvrouw gevangen. Nu waren in het stenen tijdperk dergelijke holen bewoond. De bewoners leefden van jacht en visserij. De afgekloven beenderen stapelden zich in deze holen op en werden later door druipsteenvorming tot een vaste massa aaneen gekit.

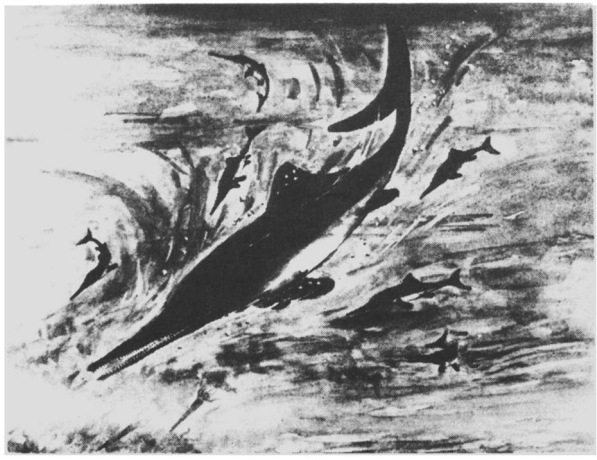
Kwam men nu later in de Middeleeuwen bij toeval eens in zo'n grot, dan konden de massa's beenderen natuurlijk niet anders verklaard worden als overblijfselen van maaltijden van draken, lintwormen, basilisken en dergelijk gespuis.

Over de basiliscus waren in ons land ook verhalen in omloop. Er zijn er drie geweest. In het jaar 513 een te Dokkum. Deze heeft achttien mensen gedood. Acht eeuwen later vond men weer een zeer grote basiliscus in de put van Oldeboorne. Toen men hem ophaalde, werden er weer achttien mensen gedood door de vlammende blik van zijn ogen.

Het is verstandig vooral hanen in de gaten te houden. Sommige hanen leggen een ei zonder dooier, dat dan door een pad op een mesthoop wordt uitgebroed. Als het ei openbarst, komt er een basiliscus uit, een vervaarlijk monster, welks kop zo vreselijk is, dat niemand die kan zien zonder de dood te sterven. Ook als het dier zichzelf aanschouwt, moet het sterven. Daarom vliedt het al-

Het fossiele skelet van de Ichthyosaurus zag men vroeger als een bewijs voor het bestaan van draken.

De Ichthyosaurus, die enkele miljoenen jaren geleden de zeeën heeft bevolkt.

tijd in putten en kelders en het liefst zoekt het zijn toevlucht onder een brouwerij. Dit was ook in Utrecht het geval. Het dier had al vele slachtoffers gemaakt toen een jongeling besloot de strijd met het monster aan te binden.
Hiertoe liet hij zich blinddoeken. Tevens hield hij ter bedekking van zijn borst daar een plankje voor. Toen daalde hij in de kelder af en trad het dier onverschrokken tegemoet. De vlammende blik kon hem nu niet doden, maar de giftige stekels dan.... Toen hij het dier gevaarlijk dicht genaderd was, draaide hij plotseling het plankje dat zijn borst bedekte om. Het was een spiegel. Het dier werd door zijn eigen vreselijke aanblik gedood en zo werd Utrecht van dit gruwelijk monster bevrijd.

Ook hier waren het weer vondsten van fossielen die dergelijke verhalen schenen te bevestigen.

Op pagina 31 staan een lintworm en twee gevleugelde draken uit het slangenboek van Conrad Gesner (Zürich 1589). De afbeelding van de vorige bladzijde toont een versteende vishagedis, een Ichthyosaurus, gevonden in de Lias-afzettingen te Holzmaden. Onderaan het dier ziet men duidelijk de door beenderen versterkte staart en borstvinnen. Draait men nu echter de foto om dan krijgt U een gevleugelde draak. Dergelijke vondsten gaven dus steeds nieuw voedsel aan het geloof van het bestaan van draken.
Tegenwoordig bezien wij de versteende overblijfselen van dieren niet meer met argwaan en bijgeloof. Integendeel, het zijn ons betrouwbare bakens op de weg die de boorbeitel door de aarde zoekt. Ze vertellen ons wat we op die weg wèl en niet kunnen verwachten.

Geraadpleegd werd:

Prof. Dr. O. Abel: Die vorweltlichen Tiere in Märchen, Sage und Aberglaube 1923.
J. Cohen: Nederlandsche Sagen en Legenden 1921.
J.J. van Deinse: Over Donderstenen en bijgeloof 1915.
Dr. B. Hauff: Das Holzmadenbuch 1952.
Dr. K. Hucke: Die Sedimentärgeschiebe des norddeutschen Flachlande.
Drs. S.J. de Laet en Dr. W. Glasbergen: De voorgeschiedenis der lage landen 1959.
J.R.W. Sinninghe: Drentsch Sagenboek 1944.
Dr. T.C. Winkler: De mensch vóór de geschiedenis 1876.